

Mraġowie // Kurier Galicyjski. – 2012. – 31 sierpnia-13 września (nr 16). – S. 24.

¹⁶ Pługator H. Konkurs ortograficzny w Iwano-Frankiwsku // Kurier Galicyjski. – 2009. – 7-23 kwietnia. – S. 7.

¹⁷ Інтерв'ю зі Степаном Вінтоніком – віце-президентом Польського товариства ім. Андрея Потоцького. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

¹⁸ Інтерв'ю зі Станіславою Патковською-Колусенко – головою Товариства польської культури «Покуття» у Коломиї. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

¹⁹ Rożycka S. Obchody 72. rocznicy mordu w Czarnym Lesie // Kurier Galicyjski. – 2013. – 16-29 sierpnia (nr 15). – S. 14.

²⁰ Пługator Г. За Потоцького, за Станіславів // Інтернет-видання Коломия ВЕБ Портал. – 2009. – 20 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kolomyia.org/se/sites/pb/10695/>.

²¹ Rożycka S. 11 listopada na Pokucju // Kurier Galicyjski. – 2012. – 16-29 listopada (nr 21). – S. 4.

²² Голомідова Н. До костелу на Пастерку. Як поляки в Івано-Франківську святкують Різдво // Галицький кореспондент. – 2011. – 22 грудня. – С. 16.

²³ Станіславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): мон. / Кер. авт. кол., гол. ред. В. Великочий. – Івано-Франківськ – Львів – Київ: Манускрипт-Львів, 2012. – С. 166.

²⁴ Kurier Galicyjski skończył 5 lat // Kurier Galicyjski. – 2012. – 17-30 sierpnia (nr 15). – S. 1.

²⁵ Інтерв'ю з Надією Ваньчак – головою відділення Товариства польської культури ім. Ф. Карпінського у м. Калуш. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

²⁶ Інтерв'ю з Юлією Менщиковою – головою відділення Товариства польської культури ім. Ф. Карпінського в смт Обертин. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

²⁷ Вінницька А. Всюди добре, де нас немає // Наше слово. – 2010. – 15 серпня. – С. 4.

²⁸ Інтерв'ю з Яном Понятишиним – кореспондентом Польського Радіо Ополе. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

²⁹ Білий С. Центр польської культури і європейського діалогу – не для прикарпатських поляків? // БРІЗ: Івано-Франківські новини. – 2013. – 1 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://briz.if.ua/10852.htm>

³⁰ Інтерв'ю з Вандою Рідош – головою Товариства польської культури ім. Франциска Карпінського. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

³¹ Масловська О. В Івано-Франківську урочисто відкрили Центр польської культури та європейського діалогу // Рідна земля. – 2013. – 17 травня. – С. 2.

³² Інтерв'ю з Вандою Рідош – головою Товариства польської культури ім. Франциска Карпінського. Грудень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

УДК 94(477)«19/20»

© **Анатолій Філінюк**
(Кам'янець-Подільський)

УТВЕРЖДЕНИЯ СУЧАСНИХ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ ДО СТВОРЕННЯ ОБЛАСНИХ ТОМІВ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У статті зроблено спробу обґрунтувати необхідність і розкрити суть теоретичних і методологічних засад до діяльності регіональних творчих колективів зі створення на сучасному етапі обласних томів багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України.

Ключові слова: теоретико-методологічні підходи, звід, пам'ятки історії і культури.

А.Филинюк

Утверждение современных теоретико-методологических подходов к созданию областных томов Свода памятников истории и культуры Украины

В статье сделана попытка обосновать необходимость и раскрыть сущность теоретических и методологических положений в деятельности региональных творческих коллективов по созданию на современном этапе областных томов многотомного Свода памятников истории и культуры Украины.

Ключевые слова: теоретико-методологические подходы, свод, памятники истории и культуры.

A. Filinyuk

Consolidation of Modern Theoretical and Methodological Approaches to the Creation of Region Volumes of Codes of Ukrainian Historical and Cultural Sites

In the article there is an attempt to explain the need and reveal the essence of theoretical and methodological principles to the practice of regional creative teams to make at present the regional multi-volume codes of Ukrainian historical and cultural sites.

Keywords: theoretical and methodological approaches, code, sites of history and culture.

О. Гончар свого часу зазначав: «Єдине, чим Україна тримається на світі, це її глибока духовність, непіддатні ніяким інфляціям золоті скарби української душі». Саме це накопичуване століттями історико-культурне багатство, його нетлінні скарби і є найглибшою запорукою сучасного національного відродження України, її економічного і культурного розвитку сьогодні і в найближ-

чому майбутньому та у віддаленій перспективі. Тому вивчення та популяризація пам'яток історії і культури в рамках формування обласних томів Зводу пам'яток історії та культури України мають слугувати наріжним каменем просування національного історико-культурного продукту як унікального джерела активізації гуманітарної сфери у становленні високоцивілізованої державності. Говорячи про теорію і методологію проблеми, йдеться про внутрішньодиференційовану і спеціалізовану галузь знання, яка досліджує механізми організації, логіку розвитку думки, структуру наукової мови всієї справи зі створення Зводу пам'яток історії та культури України. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває утвердження сучасних теоретико-методологічних підходів у справі створення обласних томів цього видання.

Актуальність питання пояснюється низкою важливих причин. По-перше, робота зі створення зазначеного Зводу була розпочата за радянських часів, коли українські пам'ятки історії та культури відігравали не роль константи, тобто головної, центральної складової, а перемінної національної спадщини України, що посідала другорядне, якщо не сказати – незначне місце. По-друге, основу основ серед численних пам'яток склали надбання суспільства ХХ ст., яке, як відомо, зазнало краху. По-третє, за час перебування України в складі СРСР обличчя вітчизняної історичної та культурної спадщини було, за словами Л. Костенко, «тяжко спотворене». Це спотворення сприяє тому, щоб у черговий раз історична брехня про надбання нашого народу мала правдивий вигляд, взяла реванш. Адже досі нашу повсякденність заповнюють пам'ятники, що прославляють позитивне значення перебування України в складі Російської держави, а згодом – Радянського Союзу, переваги та успіхи соціалістичного будівництва, влади і держави, возвеличують суспільство, котре себе збанкрутувало. Проте частина суспільства й досі вважає його своїм «золотим віком».

Постають закономірні питання: яка кількість пам'яток історико-культурної спадщини належить власне українським пам'яткам історії і культури? Яку питому вагу вони посідають в загальній масі? Чи відбивають вони найважливіші віхи цивілізаційного поступу і тяглість нашої історії та чи демонструють найважливіші досягнення нашого народу в різних галузях суспільного життя? Чи ці пам'ятки відображають історію, культуру, традиції, ментальність і колорит конкретної території та її співтовариства? Чи вони слугують сучасному і наступним поколінням прикладами для наслідування та надійними орієнтирами?

А відтак чи можна обмежуватися існуючими пам'ятками нашої історії та культури, коли абсолютна їх більшість і далі проповідує ідеї колоніза-

торів, а не власні, «питомі національні» досягнення. «Людина, культура народу якої ущерблена, сама стає ущербленою і жодні чужі культури тут не зарадять»¹. Оскільки вагомі здобутки своєрідних культурних вибухів у період визвольних змагань 1917-1921 і 1925-1929 рр. були нещадно знищені, за висловом В. Шевчука, інші культури не тільки збагачували, але й виступали руйнівним чинником щодо автентичного, неагресивного національного ества, перетворюючи людину з істини самодостатньої в людину провінційну, регіональну, що для нормального життя національного організму несло видимі загрози. На жаль, це сталося з українською культурою. За великим рахунком, переважна більшість надбань, передбачених для включення до Зводу пам'яток історії та культури, представляє історію і культуру колишнього колонізатора. Чи потрібно включати до Зводу пам'ятники діячам, які знищували все українське? Адже звеличення цих морально-етичних цінностей і далі орієнтуватиме нашу націю не на незалежний, цивілізаційний шлях, а на розвиток як постколоніальної країни. Та український народ в його історичному розвитку не зник лише тому, що «йому було що воскрешати». Саме тому вкрай важливо розглядати підготовку Зводу як органічну складову відродження, становлення і зміцнення української культури.

Цілком зрозуміло, що ці питання – риторичні. Адже за цим імперським великим наративом історико-культурна спадщина України виглядає «лише локальним відгалуженням російської національної історії...»². Міфотворчість сприяла вкорінюванню російської ідентичності в українському просторі, розвитку в ментальності українців різноманітних комплексів, зокрема меншовартості та провінційності і, навпаки, історичної зверхності, психології «старшого брата». Звідси випливає закономірний висновок – необхідно повернути втрачені своєрідність і самобутнє обличчя нашої спадщини. І в цьому винятково важливу роль покликани відіграти сучасні теоретико-методологічні засади розв'язання цієї проблеми.

Нові теоретико-методологічні акценти потрібні не для нівеляції чи ігнорування пам'яток представників інших народів на території України, а передусім для відновлення автентичності, повноцінності та самодостатності власної спадщини як основи наших соціальних орієнтирів. Нині на часі переформатування українських пам'яток із перемінної на константу, у фактор, який засвідчує історичну тяглість і цивілізаційний поступ закоріненого у власній духовності європейського народу від часів Трипілля до сьогодення. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економіч-

ного, політичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави³.

Відомо, що діяльність із виявлення, вивчення, популяризації та збереження культурної спадщини і надання їй статусу пам'яток історії та культури була розпочата в Україні понад 30 років назад, у вересні 1982 р.⁴ Основою для цього слугувала постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР» від 3 серпня 1982 р.⁵ Майже одночасно були видані методичні рекомендації щодо підготовки Зводу пам'яток історії й культури⁶ і типові статті про пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, монументального мистецтва. Першою ластівкою цієї діяльності стало видання каталогу-довідника «Памятники истории и культуры Украинской ССР»⁷.

У розробку теоретичних і методологічних аспектів діяльності з підготовки Зводу значний внесок зробили В. Акуленко, В. Вечерський, Я. Верменич, І. Винокур, В. Горбик, Г. Денисенко, Л. Залізник, С. Заремба, Н. Кузьмич, Т. Курило, О. Мамаєв, О. Мельничук, І. Михальчишин, М. Петров, О. Титова, О. Худoley та інші. Загалом праця над Зводом не лише стимулювала пошуки і систематизацію пам'яток, уточнення багатьох методичних положень, а й стала активним стимулом розробки її концептуальних засад.

Справжнє пробудження інтересу до наповнення пам'яток історії та культури національними смислами почало проявлятися під впливом демократизації лише напередодні проголошення державної незалежності України і в роки її розбудови. Упродовж останніх десятиліть редколегії, робочі групи, науковці і краєзнавці чимало зробили з виявлення та наукового вивчення на території краю пам'яток історії та культури. Скажімо, спільними зусиллями на Хмельниччині⁸ досліджено і описано 2300 археологічних об'єктів, підготовлено понад 2700 статей про пам'ятки історії, у тому числі, пов'язані з голодомором 1932-1933 рр., голокостом і похованнями воїнів, які загинули під час виконання інтернаціональної місії за кордоном⁹.

Але останнім часом ця справа не лише не набрала обертів, а, навпаки, істотно загальмувалась. Пріоритетними залишаються нові напрями пам'яткознавчих досліджень у старому предметному полі¹⁰. Це обумовлено багатьма причинами, не останню роль серед яких відіграє вплив російської та радянської політики пам'яті, наслідком якої є достатньо стійкі залишки радянської ідентичності. Тож не дивно, що зібраний матеріал і написані нариси на цю тематику в основному стосуються пам'яток історії і культури радянського періоду. На цьому фоні у східних і південних регіонах су-

часної України дедалі яскравіше проявляються неосталінізм й російські імперські стереотипи в оцінках минулого, в котрих не залишається місця національним цінностям і пріоритетам корінних мешканців. Тим самим, системоутворювальним ядром роботи зі створення Зводу пам'яток історії і культури України, як і всієї нашої історії, й далі виступає великоросійський або радянський контекст, а отже, ця робота спрямовується передусім на збереження російської чи радянської історико-культурної доміанти.

Передусім маємо визнати, що, на жаль, за роки державної незалежності України в суспільстві не відбулося глибокого усвідомлення органічної єдності роботи щодо створення Зводу пам'яток із відновленням національної історичної пам'яті. Тим, хто займається його підготовкою, не вдалося вирватися зі сфери російсько-радянських стереотипів. Відтак на часі вироблення нових теоретико-методологічних підходів з акцентом на актуалізацію конкретно-історичного матеріалу, спрямованого на утвердження української національної ідентичності; зосередження уваги та концентрація поваги до справжніх національних пам'яток минулого і надбань української культури є одним із найважливіших чинників відновлення нашої історичної пам'яті.

Цілком зрозуміло, що створити наукове підґрунтя неможливо без тісної співпраці робочих груп, авторських колективів обласних томів Зводу з професійними археологами, архітекторами, істориками, літературознавцями, мистецтвознавцями, іншими фахівцями тут не обійтися. Ось чому в постанові президії Національної академії наук України «Актуальні методологічні проблеми української історичної науки» від 25.04.2001 р. наголошувалося на необхідності спільних розробок теоретико-методологічних проблем вітчизняної історії, в тому числі взаємодій культур різних народів, з науковими установами історичного профілю¹¹.

Наразі зростає потреба надати роботі з підготовки Зводу нового дихання – передусім шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток і наукового опрацювання різнопланової текстової та відеографічної інформації. Уявляється надзвичайно важливим, щоб представлений у багатотомному виданні комплекс пам'яток складався в живий організм із цілісним історико-культурним надбанням, із допомогою яких можна відновити самотутнє полотно витвореної і збереженої нашими співвітчизниками спадщини, що виконувала націстворчу функцію й надихала на боротьбу за визволення з-під чужоземного гніту.

Впевненості та оптимізму в успіху цієї справи додає той факт, що, попри всі труднощі, в сучасному науковому історичному дискурсі крок за кроком утверджується сучасне розуміння багатьох складних питань нашого минулого. Виробляються наукові погляди на події та явища, які замовчувалися або інтерпретувалися виключно через політичні чи ідеологічні діоптрії. Хоча й надто повільно, але долаються ігнорування та зневага до визначних діячів українського народу, витісняється принцип тригонометричної прогресії до формування списку пам'яток історії і культури, й у пам'яткознавстві утверджується україноцентризм як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Значна увага приділяється недостатньо вивченим пам'яткам дорадянської доби, пов'язаним з національно-визвольними змаганнями українського народу, його боротьбою за незалежність і творення своєї державності. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень щодо виявлення пам'яток, пов'язаних із процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Великої уваги потребує дослідження радянського періоду, підходи до вивчення якого зазнають найбільших концептуальних змін. Вимагають переосмислення події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії, голодомори в Україні. Звідси – пам'ять про невинно загиблих у цих трагічних подіях вимагає особливої уваги і шанування.

Значна корекція внесена в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни та її складової – Великої Вітчизняної війни, які становлять найчисельнішу групу в томах Зводу. Велику увагу варто приділити початковому, найтрагічнішому періоду війни, військовим формуванням, які й у ворожому оточенні продовжували чинити опір, виявленню місць розташування концтаборів, де перебували десятки тисяч радянських військовополонених і мирних громадян різних національностей. Не залишаються поза увагою дослідників пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю ОУН-УПА, що прагнула виступити третьою силою у війні і боролася за створення соборної незалежної Української держави¹².

На наше переконання, робота з виявлення об'єктів української історико-культурної спадщини має включати в себе сукупність цілеспрямованих науково-дослідних і пошукових заходів щодо визначення наявності та культурної цінності нових об'єктів із періодів, які раніше не були в полі зору виконавців цього проекту. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання

має стати їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Потрібно приділити особливу увагу всім історичним періодам, значимим явищам і персоналіям за допомогою пам'яток історії та культури. Обласні томи мають відобразити нерухомі пам'ятки національного та місцевого значення історико-культурної спадщини найважливіших етапів процесу історичного розвитку України. Це стосується і тих сторінок української історії, котрі з політичних та ідеологічних міркувань не знайшли докладного й об'єктивного висвітлення за радянської доби. Акцент необхідно робити на пам'ятках, які засвідчують глибоку автохтонність і тяглість українського народу. Безперечно, до енциклопедичного видання мають потрапити імена визначних представників української інтелігенції різних етносів.

Робота зі створення обласних томів Зводу пам'яток історії та культури України має проводитися паралельно зі створенням і розвитком меморіального простору України. В Законі України «Про охорону культурної спадщини» досить чітко виписані положення про об'єкт культурної спадщини як визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. Нерухомий об'єкт культурної спадщини визначено як об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності. Важливим є також положення про рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, – елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта; пам'ятка культурної спадщини (далі – пам'ятка) – об'єкт культурної спадщини, який включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У Законі підкреслено, що охорона культурної спадщини являє собою систему правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших захо-

дів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини. Цінним уявляється обґрунтування зон охорони пам'яток, історичного ареалу населених місць з об'єктами культурної спадщини та пов'язаних із ними розплануванням і формами забудови, традиційного характеру середовища як історично успадкованого вигляду та об'ємно-просторової структури історичного населеного місця тощо. Не менш важливим видається пояснення щодо виявлення об'єктів культурної спадщини як сукупності науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єктів історичної й культурної спадщини і її дослідження – як науково-пошукової, науково-практичної діяльності, спрямованої на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку.

У пам'яткознавчій діяльності необхідно врахувати, що лише в поодиноких містах, зокрема, Львові, Кам'янці-Подільському, Жовкві, збереглася середньовічна міська забудова. Тому дуже важливо включити до Зводу динамічні пам'ятки – фрагменти планування і забудови поселень, історичні місця, міські квартали, села, невеликі селища, однорідні монументальні ансамблі з ретельним збереженням їх цілісності. Лише на Хмельниччині таких пам'яток національного значення – 230 позицій, у Чернівецькій області – 112¹³.

Це повинно неодмінно реалізуватися в акцентуванні на власній історико-культурній спадщині, проектуючи її в минуле, на врахуванні того, що для наших предків імперський період не лише відзначався посиленням гноблення, а й був часом «пробудження» української нації, визрівання і боротьби за незалежність. Результатом пошукової, дослідницької пам'яткознавчої діяльності мають стати імена діячів нового часу, яких необхідно належно вшанувати.

З метою забезпечення системного характеру, злагодженості і координування дій варто внести необхідні корективи до відповідних обласних програм. У цих документах має бути, зокрема, наголошено, що метою цієї роботи є реалізація комплексу заходів, спрямованих на узагальнення й систематизацію інформації про історико-культурну спадщину, забезпечення детального наукового опису її об'єктів, вивчення і популяризації пам'яток історії та культури краю. Важливо зосередити зусилля науково-редакційних груп і обла-

сних редколегій з підготовки томів на виявлення нових національно орієнтованих пам'яток історії та культури, написанні статей про них і їх рецензуванні, доопрацюванні створених словників, вступних статей, статей про обласні центри і райони, особливо ілюстративного і картографічного матеріалу, довідкового апарату тощо.

Обласні томи Зводу пам'яток історії та культури мають відображати героїчні плацдарми української передової культури, на яких, поруч із своїми сподвижниками, до останнього подиху стояли наші національні велети. Робота з їх підготовки має спрямуватися на легітимацію повноцінності українських пам'яток історії та культури, їх тематичну та стильову своєрідність; національну специфіку, а також широке коло талановитих і ерудованих авторів. Пам'ятки історії та культури покликані відбивати духовний світ, пошуки істини, шляхи збереження української духовності від зазіхань жорстокого зовнішнього світу і жагу до життя та самоствердження українців, ті частинки, з яких складається картина життя нашого народу, його рух у сьогодення і майбуття. Нового підходу чекають також пам'ятки сакральної культури, ідеальний світ їх сакральної мудрості (спокою, гармонії, душевної цілісності тощо). На особливу увагу передусім заслуговують складні емблематично-алегоричні образи, різнобічні зіставлення та порівняння, пошук ключів чи кодів для їхньої інтерпретації.

Підготовка Зводу, особливо робота щодо розвитку меморіального простору України наштовхується на перманентні конфлікти. По-перше, наявність значної кількості пам'ятників комуністичного правління, іншої відповідної символіки найближчим часом гальмуватиме формування національної ідентичності. По-друге, використання меморіального простору в політичній боротьбі зумовлюватиме закріплення регіоналізації ідентичності громадян окремих частин України. По-третє, наміри прискорити процес перебудови історичної пам'яті суспільства можуть спричинити відрив монументальної пропаганди, яку здійснюють органи влади, від наявних уявлень населення регіону.

Отже, роботу з увічнення героїчних подій нової історії Поділля та створення обласних томів Зводу пам'яток історії та культури України необхідно організувати на сучасній теоретико-методологічній основі водночас із утвердженням історичної пам'яті та гармонізацією меморіального простору нашого краю. Важливо сконцентрувати зусилля на духовних надбаннях, внутрішньому світі українців та представників інших національних меншин України. Для цього є можливості нового часу і нового суспільства.

¹ Шевчук В. Загублена українська культура за тисячу років. – К., 2008. – С. 8.

² Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 192.

³ Горбик В. Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та Культури України» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – № 15. – С. 36.

⁴ Горбик В. О. Звід пам'яток історії та культури України // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – 672 с.

⁵ О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР: Постановление Совета Министров Украинской ССР № 453 от 3 сентября 1982 г.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/453-82-п>.

⁶ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР / Авт.-сост. Тимофеенко В. И., Тронько П. Т. – К., 1981. – 208 с.

⁷ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – 736 с.

⁸ Хмельниччина: висвітлюємо історико-культурний потенціал області 18:05 (09.07.2013 р.): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zunr.info/news/2013/07/09/10975-hmel-nychchyna—vysvitlyuyemo-istoryko-kul-turnyy-potencial-oblasti.html>.

⁹ Денисенко Г. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: наукові напрацювання та перспективи // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 123.

¹⁰ Худoley О. С. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні: Електронний ресурс: // http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2011_45/Gileya45/I20_doc.pdf.

¹¹ Актуальні методологічні проблеми української історичної науки : Постанова президії Національної академії наук України № 115 від 25.04.2001 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.1291.0>.

¹² Горбик В. О., Г. Г. Даниленко Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 138.

¹³ Бондаренко Р. І. Комплексний характер пам'яток архітектури та містобудування за матеріалами Зводу пам'яток історії та культури України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://archive.nbuv.gov>.